

Alqueries andalusines a Menorca

Criteris d'assentament i organització dels habitatges

HELENA KIRCHNER¹, AMALIA PÉREZ-JUEZ^{2, 3}, ALEXANDER J. SMITH⁴, KATHLEEN M. FORSTE⁵

¹ Universitat Autònoma de Barcelona

² Boston University

³ Institut Menorquí d'Estudis

⁴ SUNY Brockport

⁵ Brown University

Rebut: 20/9/2022 · Acceptat: 20/1/2023

<https://doi.org/10.60940/rdm.2023.v102.08>

Resum: La gran majoria d'assentaments tribals i clònics immigrants a les illes procedien d'al-Andalus i es van instal·lar en una fase successiva a la conquesta de les illes realitzada per 'Isam al-Ḥawlāni, el 902 dC. En aquest estudi es pretén mostrar, a partir de les excavacions realitzades en dos jaciments talaiòtics menorquins, Torre d'en Galmés i Torrepetxina, com grups pagesos andalusins es van establir entre les runes prehistòriques i van crear unes agrupacions de cases seguint en bona mesura l'estructura característica de la casa islàmica.

Paraules clau: casa andalusina, casa islàmica, alqueria, arqueologia d'al-Andalus, Menorca

Abstract: Following the Muslim conquest of the Balearic Islands by 'Isam al-Ḥawlāni in 902 AD, a new population migrated to the island, primarily from al-Andalus. Drawing on excavation data from two archaeological sites on Menorca, Torre d'en Galmés and Torrepetxina, this study shows how Andalusian farming groups settled among the prehistoric Talayotic ruins and built clusters of houses following the characteristic structure of an Islamic house.

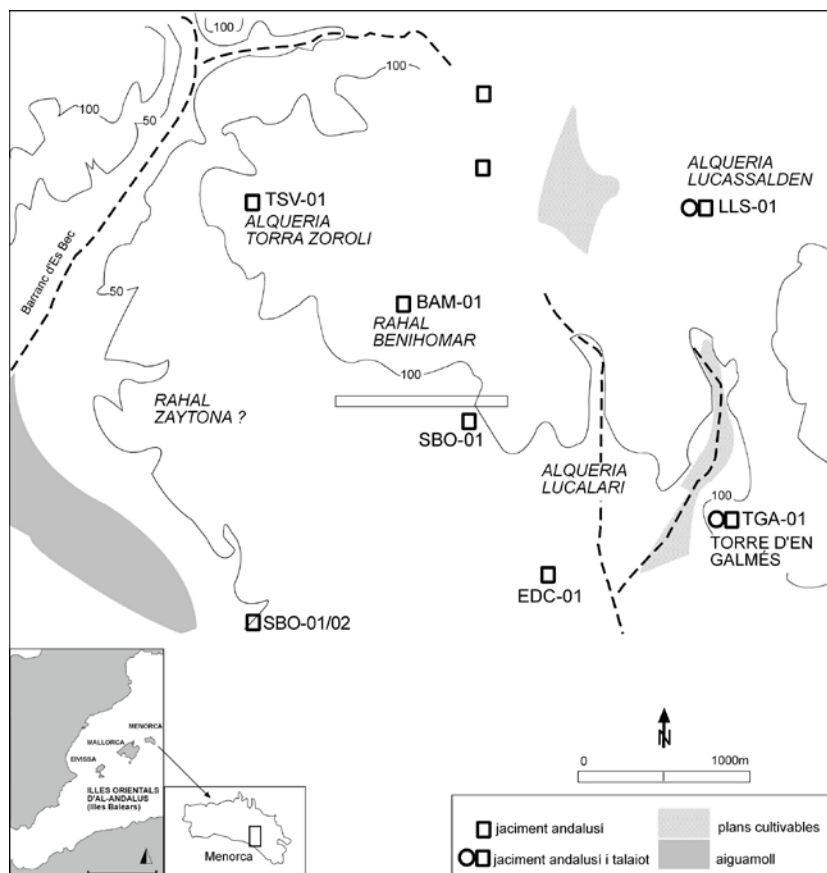
Keywords: Andalusian house, Islamic house, *alqueria*, archaeology of al-Andalus, Menorca

Introducció

Els assentaments rurals islàmics a les illes han estat intensament estudiats a partir dels espais de conreu, especialment els irrigats (Barceló 2001; Kirchner 2009; Kirchner & Retamero 2016; Sitjes 2006). En canvi, s'han fet poques intervencions arqueològiques en alqueries andalusines i la recerca en assentaments rurals segueix sent escassa i poc publicada.¹ Les fases principals de la migració a les Illes Orientals d'al-Andalus van ser ben establertes per M. Barceló que va destacar l'homogeneïtat de les solucions tècniques adoptades per a la creació d'espais conreats i la va considerar indicativa d'un procés d'establiment cronològicament curt i compacte (Barceló 2001). A Menorca, específicament, la recerca realitzada ja fa uns anys per M. Barceló i F. Retamero, es va concentrar en els barrancs del sud de l'illa, on es van identificar xarxes d'assentaments vinculats als espais irrigats construïts en els fons dels barrancs i, també, a espais de conreu de cereal situats a les capçaleres d'aquests barrancs en zones probablement parcialment drenades (Barceló & Retamero eds. 2005; Retamero & Moll 2010). La prospecció arqueològica dels assentaments andalusins va permetre comprovar que molts d'ells es van establir entre les runes de poblats talaiòtics. La prospecció de Binigemor va donar lloc a una proposta de delimitació dels espais habitats pels pagesos andalusins a partir de les concentracions de ceràmica en superfície documentades (Ortega & Piera 2001) (Fig.1).

1 Alguns exemples d'assentaments rurals parcialment excavats i amb referències bibliogràfiques són: A Mallorca, el Puig de Sa Morisca (Albero 2011; García et al. 2011), Almallutx (Deyà & Galera 2013), Manacor (Micol & Salas 2012), S'Hospitalet (Riera Frau & Rosselló Bordoy 1995), Figueral de Son Real (Rosselló Bordoy & Camps 1972), i Son Fadriñet (Riera et al. 2002). A Eivissa, una alqueria andalusina es trobava al mateix turó que l'antic cementiri fenici-púnic Puig des Molins (Costa & Fernández 1985; Kirchner 2002a). També s'ha excavat una altra alqueria a Penya Esbarrada (Santa Agnès de Corona, Ibiza), encara que actualment les dades romanen inèdites (Fernández Gómez 2001). A Formentera, un petit assentament ha estat excavat recentment a Sa Cala (Ramon & Colomar 2010). A Menorca, a més de Torrepetxina (Kirchner 2014) i la Torre d'en Galmés (Pérez-Juez et al. 2021), també s'han trobat restes d'ocupació andalusina a Cornia Nou (Plantalamor & Sastre 2013).

Fig. 2. Localització del jaciment de Torre d'en Galmés entre els barrancs de Cala en Porter i barranc d'es Bec (Font: Barceló & Retamero, eds. 2005)

Encara que se sabia que aquest assentament va ser reocupat en època andalusina, les impressionants restes d'època talaiòtica del jaciment han eclipsat, fins fa poc, l'estudi de l'alqueria medieval. És per aquesta raó, que el coneixement que en tenim està més relacionat amb la disposició arquitectònica i urbanística dels espais domèstics que amb l'explotació de l'entorn i activitats econòmiques dels seus pobladors (Pérez-Juez & Sintès 2022).

Fins a l'actualitat, s'han excavat cinc estructures medievals, que formen part de cinc unitats domèstiques diferents. Al mateix temps, s'han documentat un mínim de 10 estructures més que caldria excavar per a entendre com s'articulen entre elles i en relació a l'organització del conjunt de l'alqueria. En aquest article, es descriuran

quatre estructures excavades que formen part de quatre complexos domèstics diferents que permeten reconstruir com eren els espais domèstics de l'alqueria de Torre d'en Galmés. Totes són constructivament molt semblants i segueixen un patró comú. Es tracta dels àmbits anomenats SPU 6, SPU 7, SPU 8 y SPU 9.² Es troben en la part central del jaciment, en el seu vessant sud-est. Tres de les estructures (SPU 6, SPU 7 i SPU 8) estan orientades a l'est, mentre que la SPU 9 està orientada al sud (Fig.3).

Fig 3. Foto aèria de la part sud de Torre d'en Galmés amb les estructures andalusines SPU 9 y SPU 8

Tot i que en cadascuna de les estructures s'ha recuperat cultura material i informació diferent, la tècnica constructiva és similar en les quatre: es tracta d'espais rectangulars construïts amb murs de pedres de mitjana grandària de doble parament amb abundant reble en el centre, emblanquinades per dins i amb cobertes de teula. Les cantonades de les cases i el llindar de la porta estan emmarcats amb

2 SPU l'abreviatura de *spatial unit*, nomenclatura adoptada per l'equip de la universitat de Boston i de la universitat de SUNY Brockport, que, sota la direcció d'Amalia Pérez-Juez i Alexander J. Smith, està duent a terme les excavacions de les cases andalusines.

blocs o carreus de majors dimensions. En un d'aquests llindars es va localitzar la polleguera de la porta en una pedra. L'estandardització d'aquests espais permet descriure un patró constructiu en tota l'alqueria i un tipus de casa islàmica característica en els segles XII i XIII.

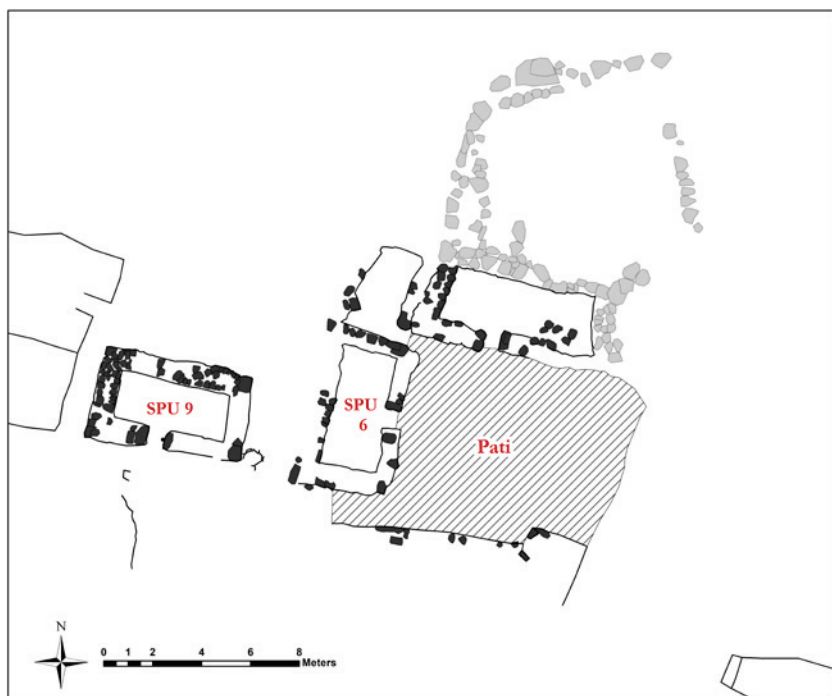
Estructura SPU 6

En la SPU 6, de 26,6 metres quadrats i orientada a l'est, s'hi ha trobat un trespol de calç en molt bon estat de conservació (Fig. 4). Com la resta d'habitacions, estava emblanquinada en el seu interior i tenia una coberta de teula. L'accés a la casa es feia per una porta segurament emmarcada per un llindar de pedres recuperades del jaciment talaiòtic. La casa no ha estat excavada íntegrament, però sembla que tindria un petit un espai de porxo exterior, pel costat del pati. A l'interior no s'ha recuperat cap ceràmica sencera, tan sols fragments provinents del reble dels murs o trossos trencats de ceràmiques de cuina. S'ha localitzat, no obstant això, la llar de foc, un fragment de roda de molí i un parell de claus de ferro. La localització de la llar i l'orientació corresponen a una cuina, amb un porxo exterior que s'obriria al pati interior. La disposició de les habitacions adjacents, en forma de L, al voltant d'un pati, configuren l'estructura típica de la casa andalusina (Fig. 5).

Fig 4. L'estructura SPU 6 amb el trespol de calç i els murs emblanquinats.

Fig. 5. Planta de la casa on s'ha excavat l'habitació SPU 6.

Estructura SPU 7

L'àmbit SPU 7 és, també, una estructura orientada a l'est, d'uns 25 m² i construïda de la mateixa forma que la resta: amb carreus de mitjana grandària, paraments de doble mur, amb reble a l'interior, accés amb llindes i coberta de teula. En aquesta ocasió, l'estructura no ha conservat emblanquinats sobre els murs interiors, però se n'han trobat restes en totes les unitats estratigràfiques. Aquesta unitat va ser construïda sobre un cercle post-talaiòtic que es va anivellar per a col·locar un sòl de lloses andalusí. Així mateix, s'obre a un pati que sembla estar tancat per un mur i el pendent de la terrassa sobre la qual es troba. En el costat nord s'intueix una estructura rectangular que tancaria el conjunt (Fig. 6).

Encara que per la seva orientació aquesta estructura degué ser una cuina en origen, el material recuperat en el seu interior reflecteix el seu ús posterior com a abocador. S'hi ha trobat una quantitat

important de ceràmica andalusina trencada, material constructiu com a restes de parets i sòls amb calç, restes d'escòria, percussors de pedra i restes d'estructures de combustió. El sediment dels dipòsits que emplenaven aquest espai contenia força cendra, la qual cosa permet identificar-lo com a resultat de l'abocament de restes de focs realitzats en altres espais. Independentment de l'ús final que se li va donar a aquesta construcció, segueix el mateix patró de casa que la resta: una cuina orientada a l'est, amb un petit annex al sud, una altra habitació orientada al sud i totes dues tancades per una tanca de pedra que protegeix el pati interior.

Fig. 6 Fotogrametria de la SPU 7 (autor: Guillem Castellsagué (UAB))

Estructura SPU 8

L'àmbit SPU 8, de 27,4 m², està també orientat a l'est i construït de la mateixa forma: un rectangle de doble parament, accés de llindar, murs arrebossats de calç i cobert de teula. A l'exterior, un porxo en una petita terrassa ampliava l'espai útil de la cuina (Fig. 7). Des del punt de vista de la cultura material, aquesta habitació és la que més informació ha proporcionat sobre com s'organitzaven les cuines en l'alqueria medieval. Just a l'entrada, a l'esquerra, es va localitzar la llar de foc com en el cas de la SPU 6. A l'esquerra hi havia una roda de molí amb un costat trencat, que havia estat utilitzada per a anivellar el sòl, amb una funció equivalent amb les lloses d'anivellament que van aparèixer a la SPU 6. En l'espai interior, multitud de restes ceràmiques, trencades, però amb perfils complets, com ara gerres, gerretes i olles. El conjunt de restes va permetre identificar aquesta estructura com una cuina.

Aquesta cuina és part d'un habitatge amb pati, característic de l'alqueria de Torre d'en Galmés en els segles XII-XIII. Es va aprofitar l'entrada d'un antic cercle talaiòtic per delimitar l'accés al pati. Un altra habitació, orientada al sud, té obertura en el mateix pati. El mur del pati serveix de mitjanera amb l'espai domèstic veí, localitzat a l'est, amb el que comparteix aquest mur.

Fig. 7. Foto de la cuina SPU 8

Estructura SPU 9

Finalment, l'àmbit SPU 9, de 22,8 m², és l'únic que s'obre al sud i en què no s'ha identificat cap element que permeti interpretar-lo com a cuina. Segurament per la seva disposició correspon a una habitació per a altres usos que formaria part d'un complex també tancat per un pati. El més interessant d'aquesta estructura és la cisterna que es conserva en una de les cantonades exteriors (Fig. 8). Sobre una de les pedres del brocal es van aixecar les parets de l'habitatge, per la qual cosa és possible que es recollís l'aigua de la pluja a través d'una canalització de la teulada. De nou, l'estructura estava arrebossada de calç i tenia coberta de teula. Tot i l'escassa cultura material que es va recollir aquí, cal destacar un parell d'agulles de bronze, probablement d'un cardador.

Totes aquestes estructures rectangulars descrites formen part de cases amb dues o tres habitacions. Aquestes habitacions així com l'espai tancat del pati són reconeixibles entre les runes dels edificis talaiòtics. S'ha realitzat un minuciós treball de prospecció que ha donat com a resultat la localització d'almenys tres cases andalusines completes, a més d'habitacions aïllades que, amb tota probabilitat, pertanyen a cases de les mateixes característiques. En les cases identificades, l'entrada es feia per un vestíbul, amb l'accés en colze per a preservar la intimitat de l'interior. La disposició d'aquestes cases permet intuir una certa organització urbanística amb carrers i espais oberts, tot i que la recerca no està prou avançada com per descriure-la.

Fig. 8 Foto aèria de l'habitació SPU 9

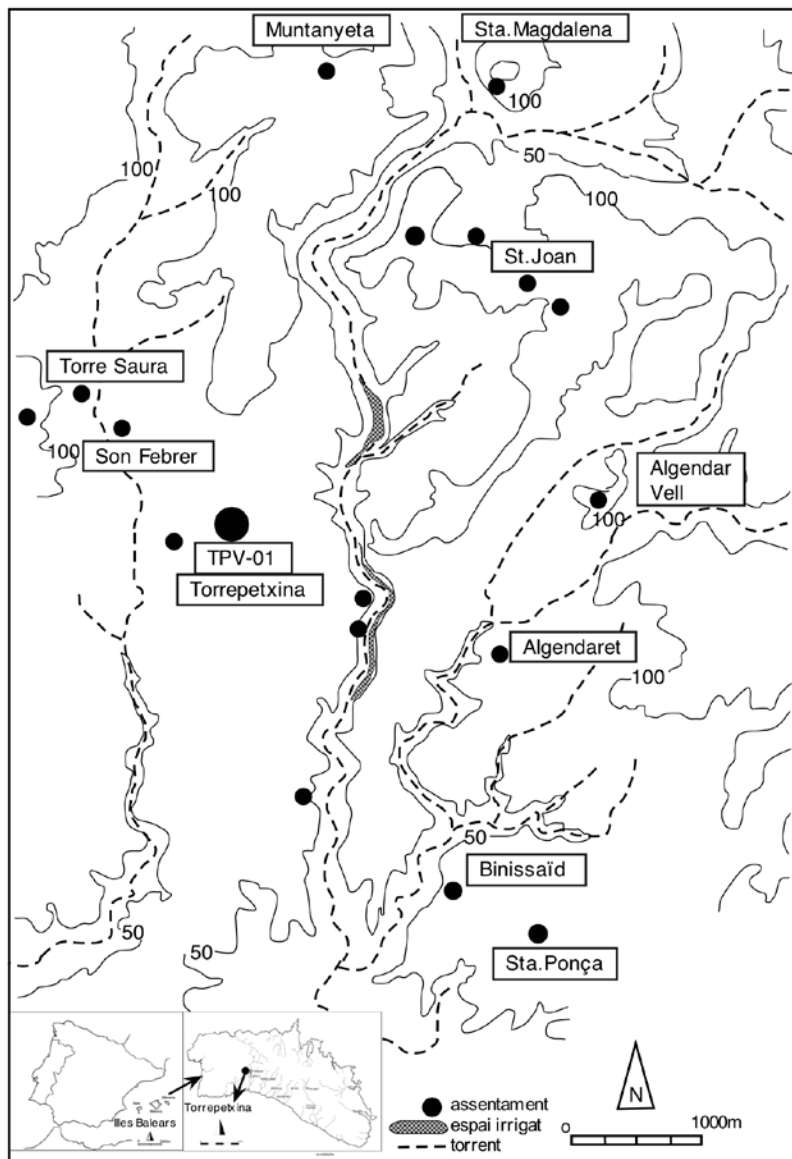
L'alqueria de Torrepetxina

L'alqueria andalusina de Torrepetxina forma part del grup d'assentaments vinculats als espais agraris irrigats del barranc d'Algendar (Barceló & Retamero eds, 2005; Kirchner 2014)³. El topònim remet a grups d'immigrants probablement procedents de Baġġana (Pechina, Almería). Des de Baġġana, els *bahriyyûn* -“homes del mar”- realitzaven expedicions d'exploració pel Mediterrani Occidental, freqüentaven els principals ports musulmans i varen fer diversos establiments costaners (Lirola 1993, 137-158). Aquesta relació amb els *bahriyyûn* va permetre proposar que es tractés d'un assentament fet justament a l'inici del procés de colonització de les illes, a partir del 902 dC. (Barceló & Retamero eds. 2005, 87-88). Els pagesos assentats a Torrepetxina van ser constructors i gestors dels espais irrigats del fons de vall del barranc d'Algendar (amb un total de 4 ha) (Barceló & Retamero eds. 2005, 58-109), juntament amb altres grups igualment instal·lats en les planícies immediates al fons de vall (Fig.8). Concretament, un

3 Localització: N39° 58.375' E3° 57.291' (Catàleg dels jaciments arqueològics de l'illa de Menorca: TPV-01 “Torre Petxina Vella, tanca dels Antigots”). Extensió del jaciment: 30640m².

d'aquests espais irrigats està ben documentat després de la conquesta catalana com a verger del moixerif. El jaciment, per tant, es troba perfectament contextualitzat en el procés de colonització de l'illa resultat de la migració de la primera meitat del segle x.

Fig. 9. El barranc d'Algendar (Menorca) amb la localització dels assentaments andalusins i de Torrepetxina (Barceló & Retamero eds. 2005)

Durant les campanyes de 2008 i 2009, es va dur a terme l'excavació parcial d'un dels sectors definits per la prospecció feta prèviament (Kirchner 2014). En aquest sector afloraven alineacions de pedres corresponents a un edifici que no havia estat construït damunt les runes talaiòtiques. El projecte no ha tingut continuïtat posteriorment a causa de la negativa sobtada dels propietaris de la finca a autoritzar la intervenció.

Es va posar parcialment al descobert un edifici rectangular de dimensions considerables, amb compartimentació interior, format pels murs 1014, 2002, 1018, 2003, 1026 i un mur (1006), disposat perpendicularment al mur 2003-2018, que tancaria un espai interior per la seva cara est (Fig. 9, 10). Tots ells són rectilinis, tenen orientacions coherents entre sí i estan fets amb la mateixa tècnica de grans blocs de pedres en les cares internes i externes i reblerts al seu interior amb pedruscall de grandària variable i fang compactat. No hem detectat presència d'argamassa per ara, però sí de restes de referit de calç en un dels murs (1006). Els murs estan directament assentats sobre el terreny natural (la roca o clapes de fang compacte, UE 2013) i s'han aprofitat, segurament, pedres de gran grandària procedents del poblat talaiòtic. El nivell de circulació corresponent a l'edifici islàmic rectangular seria el mateix terreny natural o un paviment de terra compactada. El mur 1006 tenia, també, en la seva cara est, uns pilars adossats (1027, 1024) que són indicadors de l'existència d'un espai interior en aquest costat del mur (Fig. 10, 11).

Fig.10 . Plànol de l'àrea excavada a Torrepetxina

TORRE PETXINA VELLA Ciutadella, Menorca Campaña 2009	
PLANTA GENERAL	
DIRECCIÓ ARQUEOLÒGICA: HELENA KIRCHNER	
TÈCNICA ARQUEOLÒGA: Maria Margall DIBUXX DE CAMP: Berta Roca DIGITALITZACIÓ: Maria Puig	ARQUEOLÒGIC
BASE TOPOGRÀFICA: Gabinet Tècnic Menorca SL	escala 1:50
INFORME Abril 2010 PLANO: 03	

Fig.11 . Mur UA 1006

Fig. 12. Mur UA 2002

Es van trobar diverses llars de foc (UEs: 2011, 2015, 2016, 2017, 2034, 2035, 2039, 1039). Algunes s'assenten damunt la roca o al nivell de terra compactada natural (2013) i apareixen associades a ceràmiques andalusines i a alguna cubeta per a cendres i restes de fauna (UE 2027) (Fig. 12). Aquesta darrera llar sembla també vinculada a un anivellament de pedres situat just al costat, que redueix el pendent de la roca mare en aquest punt. Altres llars són posteriors al nivell d'ús islàmic i es podria tractar de focs realitzats de forma anàrquica per l'interior de l'edifici.

La relació entre els diferents murs no va poder ser establerta en tots els casos, atès que hi ha desconexions entre ells provocades principalment pel mur de la tanca modern que divideix l'àrea excavada (UA2005) i, a més, en el costat est d'aquesta tanca, no es va arribar a la roca mare en bona part de l'extensió oberta per l'excavació.

Fig. 13 . Llar de foc (UE2039) i cubeta de cendres associada (UE2027)

També es va posar al descobert una canalització (UE 1022) retallada a la roca. La presència de la canalització, segurament amb funció d'evacuar aigües brutes o de pluja, indica que l'espai comprès entre els murs 2003, 1006 i 2018 seria un espai exterior. En aquest espai exterior, s'hi va trobar també una acumulació de cendres (UE 1021), que no té una explicació clara més enllà de la constatació de que es tracta d'un amuntegament intencionat.

Altres murs documentats semblen compartimentacions posteriors, com la UA 2004, adossada al mur UA 2003; la UA 1019, perpendicular al mur UA1006, i les estructures 2021 i 2040. LA UA 2004 divideix clarament l'espai rectangular delimitat pels murs 2002 i 2003. Encaixada entre les pedres i en relació a la llar de foc UE 2016, va aparèixer una escudella gairebé sencera decorada en verd i manganès que es pot datar a finals del XIII o principis del XIV.⁴ Aquesta troballa permet proposar que les llars de foc posteriors a la conquesta i la UE 2008 –nivell de circulació– estaven en ús poc després de la conquesta catalana de 1287. Les altres estructures esmentades són molt difícils d'interpretar atès que no es va poder acabar l'excavació fins al nivell de la roca o de l'espai interior situat a l'est del mur UA1006.

Les estructures descrites, situades fora dels límits del jaciment talaiòtic, indiquen l'existència d'una planificació arquitectònica que no s'adaptava a les runes talaiòtiques disponibles. La disposició dels murs delimita dos espais perpendiculars entre sí que envolten una zona probablement a l'aire lliure. En aquesta zona hi ha les restes d'una canalització picada a la roca que no ha pogut ser excavada en tot el seu recorregut. Dues llars de foc aparegueren associades al nivell de circulació vinculat a aquests murs i serien d'època islàmica. La presència de les llars i de materials ceràmics domèstics i de fauna es poden relacionar amb un ús domèstic de l'espai interior delimitat pels murs 2002 i 2003. La cara est del mur 1006 amb pilars i restes de referit de calç es pot interpretar com la delimitació d'un espai interior que podria ser anàleg al delimitat pels murs 2002 i 2003. Es podria tractar, doncs, d'un àmbit domèstic organitzat en forma de dues habitacions rectangulars disposades perpendicularment, amb una zona de pati en l'àrea delimitada per l'angle que formen.

4 La ceràmica catalana decorada en verd i manganès tindria una cronologia general compresa entre c. 1275 – c. 1425 (González 2000; Monreal & Barrachina 1983, tipus 5 i 7).

Tanmateix, es tracta de murs amb amplades considerables, a l'entorn dels 80 cm, acompanyats de pilars adossats amb una probable funció relacionada amb la coberta, de teules. Els materials ceràmics, a excepció de l'escudella catalana, són islàmics i datables en el segle XIII majoritàriament.

És destacable també el probable ús de l'edifici en època posterior a la conquesta, testimoni del qual és l'escudella de fabricació probablement catalana de finals del XIII o principis del XIV. Tanmateix, aquesta freqüentació no es va traduir en un establiment estable, tot i que va deixar diverses llars de foc dispersades per l'espai.

Conclusions

Els espais domèstics excavats a Torrepetxina i, més clarament, a Torre d'en Galmés, corresponen a cases de planta típicament islàmica, configurada per unes habitacions disposades en L al voltant d'un pati. Una d'elles té una funció diferenciada de cuina amb elements característics com la llar de foc i l'aixovar ceràmic. Aquest tipus de casa es documenta des d'època emiral a al-Andalus, tant en àmbits urbans com rurals.⁵ Sol anar associat a un urbanisme planificat, especialment a les ciutats, en el qual els carrers segueixen un traçat ortogonal i les cases formen illes o s'alineen compartint parets mitjaneres.⁶

En contextos rurals trobem també aquest tipus de casa, amb cronologies molt variades. En alguns casos, conviuen cases complexes, de diverses habitacions al voltant d'un pati, amb cases més simples, d'una o dues habitacions, també associades a un espai obert. En general, en els assentaments rurals, l'organització dels carrers no és regular i s'adapta a l'orografia del terreny (Castellsagué 2021).

La disposició de les cases a Torre d'en Galmés seguiria aquest darrer plantejament amb la particularitat de que es va construir reocupant el poblat talaiòtic. Les cases es van fer aprofitant material constructiu de les runes talaiòtiques, però situant-les en els intersticis

5 G. Castellsagué ha fet una revisió exhaustiva de les publicacions sobre intervencions arqueològiques en cases andalusines que permet aquesta conclusió (Castellsagué 2021).

6 S. Gutiérrez Lloret (2012) i V. Cañavate (2013) consideren, en canvi, que aquest tipus de casa es desenvolupa a partir del segle X preferentment, en relació amb l'anomenat procés d'islamització.

existents entre els edificis i els espais domèstics talaiòtics, sense reaprofitar-los. En alguns casos, el murs perimetrals de les cases talaiòtiques serveixen de mur sobre el que es recolza alguna de les habitacions d'una casa andalusina o bé s'utilitzen com a delimitació de la zona de pati. Les dues o tres habitacions que componen les cases andalusines, disposades en forma de L, s'obren directament al pati i estan majoritàriament orientades a l'est o al sud, tal com es pot veure a la figura 5, corresponent a la SPU 6.

En el cas de Torrepetxina o Binigemor, els espais domèstics construïts entremig de les runes talaiòtiques probablement tenien característiques similars, però manca un estudi més detallat per confirmar-ho. La zona excavada de Torrepetxina, localitzada fora del jaciment talaiòtic, no és prou extensa com per oferir una interpretació prou precisa. El mur 1006, amb les bases de pilars en la seva cara est, sembla correspondre a una construcció, l'espai interior de la qual no ha estat excavat. En canvi, l'estructura dividida en dues habitacions i amb obertura a un espai aparentment obert, podrien correspondre a una casa amb pati. Una de les habitacions, amb llars de foc, tindria la funció de cuina.

Agraïments

Aquest article ha estat possible gràcies al finançament rebut del Consell de Menorca pel jaciment de Torrepetxina (anys 2007 i 2008). Pel que fa al jaciment de Torre d'en Galmés, el projecte MAP, Menorca Archaeological Project, liderat per les universitats de Boston University i SUNY Brockport, reuneix un equip multidisciplinari que inclou investigadors de diferents països europeus i americans. Aquestes dues institucions proporcionen suport econòmic així com el Consell Insular de Menorca, l'ASOR (American School of Overseas Research), la Rust Family Foundation i la companyia d'energies renovables Qualitas Energy, sense els quals no seria possible dur a terme la recerca.

Referències bibliogràfiques

- Albero, D. 2011. «Primeras aproximaciones a la organización del espacio rural durante época islámica (902-1229) en Qalbiyan (S-O de Mallorca)». *Arqueología y territorio medieval* 18: 145-167
- Barceló, M. 2001. «Immigration berbère et établissements paysans dans l'île d'Eivissa, 902-1235: à la recherche de la logique de la construction d'une nouvelle société». A *Castrum VII. Zones côtières et plaines littorales dans le monde méditerranée au Moyen Âge: défense, peuplement, mise en valeur*, 291-321. Rome / Madrid: Casa de Velázquez.
- Barceló, M. & Retamero, F. (Eds.). 2005. *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina*. Maó: Institut d'Estudis Menorquins.
- Castellsagué, G. 2021. *Les cases d'al-Andalus. Tipus i evolució. Un assaig d'interpretació*. Treball de Final de Màster, Universitat Autònoma de Barcelona (inèdit).
- Costa, C. & Fernández Gómez, J.H. 1985. *Les Pitiüses a l'època musulmana*. Exposició. Eivissa: Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear.
- Deyà, J. & Galera, P. 2013. «L'entorn arqueològic d'Almallutx, una projecció a escala de la seqüència d'ocupació humana de l'illa de Mallorca. Presentació i perspectives de futur. Dins M. Riera Rullan and J. Cardell (Eds.), *V Jornades d'arqueologia de les Illes Balears*, 241-347. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear.
- Fernández Gómez, J.H. 2001, «Esbarrada, sa penya». Dins *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, vol 5, 208. Eivissa: Consell d'Eivissa.
- Garcia Amengual, E., Guerrero Ayuso, V., Calvo Trias, M., Garcia Rosselló, J. & Garcias Maas, P. 2011. «La torre III del Puig de Sa Morisca. avance de las campañas de excavación 2005-2007». Dins J. Gual (coord.), *III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, 175-187. Maó: Consell Insular de Menorca.
- González, E. 2000. *La ceràmica baixmedieval decorada en verd i manganès a Catalunya. Un estat de la qüestió*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- Kirchner, H. 2002. *La Ceràmica de Yábisa. Catèleg i Estudi dels Fons del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*. Eivissa: Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.
- Kirchner, H. 2009. «Original design, tribal management and modifications in Medieval hydraulic systems in the Balearic Islands (Spain) ». *World Archaeology* 41/1, 148-165.

- Kirchner, H. 2014: «L'alqueria islàmica de Torrepetxina (Menorca, Balears)». Dins M. Riera Rullan & J. Cardell (Coords.), *V Jornades d'arqueologia de les Illes Balears*, 249-254. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear.
- Kirchner, H. & Retamero F. 2016. «Becoming islanders. Migration and settlement in the Balearic Islands (10th-13th centuries) ». Dins F. Retamero, I. Schjellerup & A. Davies (Eds): *Agricultural and pastoral landscapes in pre-industrial society. Choices, stability and change*. *EARTH* 3, 57-78. Oxford / Philadelphia: Oxbow Books.
- Gutiérrez Lloret, S. 2012. «Gramàtica de la casa. Perspectives de anàlisis arqueològic de los espacios domésticos medievales en la península Ibérica (siglos VII-XIII)». *Arqueología de la Arquitectura* 9: 141-166.
- Lirola, J. 1993. *El poder naval de Al-Andalus en la época del Califato Omeya*. Granada: Universidad de Granada.
- Micol, M. & Salas, M. 2012. «Seguiment arqueològic en el centre de Manacor. Evidències de la trama urbana des d'època islàmica». Dins M. Riera Rullan (coord.), *IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, 187-191. Eivissa: Vessants, Arqueologia i Cultura SL,
- Monreal, L. & Barrachina, J. 1983. *El castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle xv*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Ortega, J.; Piera, A. 2001. «Sobre las zonas de residencia de las comunidades campesinas andalusíes: el caso de Binigemor en Manûrqa». *Revista de Menorca* 85-II: 11-55.
- Pérez-Juez, A., Smith, A. J. & Planas, M. 2021. «La ocupación andalusí del yacimiento talayótico Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca) ». *Pyrenae* 52/1: 227-252.
- Pérez-Juez, A. & Sintès, E. 2022. «Manûrqa: Islamic Medieval Archaeology in the Balearic Island of Menorca, Spain. Is it condemned to *damnatio memoriae*?» Dins C. Duckworth & D. Govantes-Edwards (Eds.), *Archaeology, Politics and Islamicate Cultural Heritage in Europe*, 99-108. Monographs in Islamic Archaeology. Sheffield: Equinox Publishing Ltd.
- Plantalamor, L. & Sastre, J. 2013. «Estudi de les ceràmiques islàmiques trobades a l'estació arqueològica de Cornia (Maó, Menorca)». Dins M. Riera Rullan & J. Cardell (Coords.), *V Jornades d'Arqueologia de les Balears*, 255-266. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear.
- Ramon, J; Colomar, M. 2010. «El recinte fortificat de l'edat del bronze i l'habitatge andalusí de sa Cala (La Mola, Formentera)». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 28, 139- 166

- Retamero F. & Moll, B. 2010. «Los espacios agrícolas de Madína Manúrqa (Ciudadella de Menorca). Siglos X-XIII». Dins H. Kirchner, ed., *Por una arqueología agraria: perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, 95-106. Oxford: Archeopress.
- Riera Frau, M.M. & Rosselló Bordoy, G. 1995. «El nivel andalusí de la sala hipòstila del poblal talaiòtic d'Hospitalet (Manacor/Mallorca)». *Butlletí de la Societat Arqueològica Lubliana* 51, 289-292.
- Riera Frau, M.M., Riera Rullan, M. & Rosselló Bordoy, G. 2002. «Estudio preliminar del conjunto cerámico de época islámica». Dins *Die Frühchristliche anlage von son Fadrinet (Campos, Mallorca)*, *Madridrer Mitteilungen* 44, 293-295.
- Rosselló Bordoy, G. & Camps Coll, J. 1972. *Excavaciones en el complejo noreste de Es Figueral de Son Real (Santa Margarita, Mallorca)*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia. Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas.
- Sitjes, E. 2006. «Inventario y tipología de sistemas hidráulicos de al-Andalus». *Arqueología Espacial* 26, 263-291.